

agreement regulations and court practices. According to the established goals the author suggested both theoretical and practical recommendations.

Failure to pay in civil law is a break of agreement by debtor or creditor regarding to the time terms of a contract (initial and final, intermediary and special, etc.).

Key words: agreement, promissory note, failure to pay, debtor, creditor, term.

Отримано 3.07.2013

УДК 347.51

В. Д. ПРИМАК

Володимир Дмитрович Примак, кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник НДІ приватного права і підприємництва ім. Ф. Г. Бурчака НАПрН України

ОСОБЛИВОСТІ ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ ЯК ЗАХОДУ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У сучасних дослідженнях з цивільного права велика увага приділяється такому способу захисту цивільних прав та інтересів, як відшкодування моральної шкоди¹. Водночас доволі рідко правова природа і особливості застосування зазначеного правового засобу розглядаються у загальному контексті побудови і функціонування всього механізму цивільно-правової відповідальності, зокрема у розрізі виявлення спільних ознак, відмінностей і форм взаємодії різних його складових, окремих заходів відповідальності зокрема. Наприклад, дотепер не вирішеним залишається питання щодо відшкодування моральної шкоди, завданої у договірних відносинах², при безпідставному набутті або збереженні майна, створенні загрози життю, здоров'ю та майну особи тощо. А в судовій практиці створюються передумови для абсолютно не виправданого, на наш погляд, заперечення можливості стягнення з боржника, який не виконав встановленого рішенням суду обов'язку відшкодувати завдану іншій особі моральну шкоду, передбачених ст. 625 ЦК України компенсаційних сум у вигляді інфляційних втрат кредитора і трьох процентів річних.

Зважаючи на викладене метою представленої статті є виявлення особливостей відшкодування моральної шкоди саме як заходу цивільно-правової відповідальності. Це передбачає розгляд принаймні таких визначальних аспектів правового впливу цього правового засобу, як його функції, сфера застосування, фактична підстава та умови покладання на боржника обов'язку надати належну кредитором компенсацію, розмежування з іншими заходами відповідальності.

Зазвичай у науковій літературі конкретні санкції цивільної відповідальності розділяють на заходи договірної та позадоговірної відповідальності³. На нашу думку, вирішальне значення для виокремлення заходів позадоговірної відповідальності, до яких належить і відшкодування моральної шкоди, відіграє врахування таких чинників, як: 1) абсолютний характер порушених регулятивних правовідносин і, відповідно, порушеного суб'єктивного цивільного права потерпілого, якому (праву) в зазначених правовідносинах протистоїть заздалегідь невизначене коло зобов'язаних осіб; 2) виникнення у потерпілої особи майнових або немайнових втрат, зумовлених вчиненням деліктом, які можуть бути справедливо компенсовані за допомогою надання належного обсягу матеріальних благ; 3) наявність, як правило, у потерпілої особи потреби в застосуванні до боржника заходів державного примусу з метою усунення або мінімізації негативних наслідків учиненого правопорушення.

Відшкодуванню моральної шкоди належить унікальне місце в системі способів захисту цивільних прав та інтересів і серед заходів цивільно-правової відповідальності. Потенційна сфера його правового впливу перевершує навіть коло правовідносин, у яких має місце застосування такої санкції, як відшкодування збитків, оскільки теоретично в кожному випадку завдання матеріальних втрат може йтися також і про виникнення моральної шкоди. Натомість зворотної кореляції не спостерігається – далеко не у кожному випадку посягання на особисті немайнові блага, що супроводжувалося заподіянням моральної шкоди, у потерпілого можуть виникнути які-небудь матеріальні втрати.

Отже, згідно з чинним ЦК України відшкодування моральної шкоди принаймні з формального погляду є універсальним засобом цивільно-правового захисту, який може бути застосований у разі заподіяння особою немайнових втрат внаслідок первісного порушення її як абсолютних, так і відносних (включно з договірними), не лише немайнових, а й майнових суб'єктивних цивільних прав – причому незалежно від того, сталося це у результаті порушення цивільних, інших приватноправових, чи навіть публічно-правових відносин. Проте метою застосування відшкодування моральної шкоди за всіх обставин є компенсація винятково немайнових втрат потерпілого (статті 23, 1167 ЦК України). Причому вимоги про відшкодування моральної

шкоди можуть бути розглянуті у всіх видах судочинства, що здійснюється судами загальної юрисдикції – тобто може мати місце позов, поданий у цивільній або господарській справі, цивільний позов у кримінальному провадженні або відшкодування шкоди за наслідками розгляду справи, що вирішується за правилами адміністративного судочинства.

Зважаючи на міркування справедливості, розумності й добросовісності законодавець може певним чином уточнювати сферу дії зобов'язань з відшкодування моральної шкоди або встановлювати спеціальні режими для застосування зазначеного способу захисту цивільних прав та інтересів щодо окремих правовідносин або певних груп суб'єктів цивільного права. Водночас, оскільки йдеться про захід позадоговірної відповідальності, стягнення компенсації за завдані потерпілому немайнові втрати слід розглядати не тільки як самостійний спосіб захисту особистих немайнових прав, а й як субсидіарну складову інститутів захисту абсолютних майнових цивільних прав – зокрема таких, як виндикація, усунення загрози майну особи, повернення безпідставно набутого або збереженого майна. Оскільки кожного разу в окреслених випадках у кредитора – фізичної особи можуть виникати переживання з приводу протиправного посягання на її майно, а також стан невпевненості щодо можливості ефективно захистити свої майнові права, у такого роду правових ситуаціях може йтися про завдання моральної шкоди. Проте, з огляду на характер вчиненого правопорушення у вищезазначених випадках законодавцеві доцільно було б обумовити виникнення у потерпілого права на її відшкодування наявністю лише грубої вини з боку правопорушника (умислу або грубої необережності).

Заходи цивільно-правової відповідальності вирізняються тим, що передбачають покладання на зобов'язану особу нового або додаткового (до невиконаного у регулятивних правовідносинах) майнового компенсаційного обов'язку, який реалізується на користь кредитора за рахунок власного майна суб'єкта відповідальності. У результаті потерпіла особа отримує справедливу майнову компенсацію за ті матеріальні або немайнові втрати, яких вона зазнала внаслідок порушення її суб'єктивного права з боку іншого учасника цивільних відносин. Таким чином, забезпечується відновлення майнової сфери кредитора до того стану, в якому вона мала б знаходитися за відсутності правопорушення, а у разі завдання моральної шкоди (зважаючи на її немайнову природу) відповідне майнове відшкодування сприяє утвердженню морально-правових засад справедливості, розумності, добросовісності та якомога повнішому усуненню негативних наслідків правопорушення із немайнової сфери потерпілого.

Факти порушення, невизнання або оспорювання цивільних прав, а в окремих, прямо визначених у законодавстві випадках, створення загрози чи очевидної неминучості їх порушення, а так само і будь-яке інше протиправне посягання на суб'єктивні цивільні права та інтереси розглядаються як юридико-фактичні підстави застосування різних способів цивільно-правового захисту. Оскільки ж врегульовані нормами гл. 82 ЦК України зобов'язання з відшкодування майнової та моральної шкоди виникають внаслідок фактичного завдання матеріальних або немайнових втрат, то підставою виникнення цього різновиду цивільних охоронних відносин є, зрозуміло, саме порушення суб'єктивного цивільного права потерпілого.

Мета визначення справедливого розміру відповідальності у вигляді відшкодування завданої шкоди визначила необхідність закріплення у законодавстві чотирьох загальних умов цивільно-правової відповідальності, до яких належать власне завдана потерпілому шкода (матеріальна або моральна, немайнова), причинний зв'язок між правопорушенням і його негативним наслідком, протиправність порушення чужого суб'єктивного цивільного права, а також вина правопорушника. Встановлення цих умов забезпечує підтримання справедливого балансу інтересів заінтересованих сторін, який унеможливує покладання на правопорушника обов'язку відшкодувати втрати потерпілої особи, до яких він не має безпосереднього стосунку, або яких насправді не було завдано, або яких хоча й було завдано, проте у зв'язку з правомірними діями учасника цивільних відносин або поведінкою, за яку йому не можна дорікати з погляду виявленої ним турботливості й обачності.

Слід враховувати, що правомірним є завдання моральної шкоди при здійсненні права на самозахист, з додержанням встановлених ст. 19 ЦК України вимог, а також у стані крайньої необхідності (статті 1169, 1171 ЦК України). Водночас особа, яка правомірно діяла у стані крайньої необхідності, зазвичай все одно повинна відшкодувати завдану потерпілому моральну шкоду (з правом зворотної вимоги до учасника цивільних відносин, в інтересах якого вчинено відповідні дії), якщо інше не буде визначено рішенням суду.

Решта спеціальних режимів відшкодування моральної шкоди передбачають або вилучення, або врахування особливого змісту лише суб'єктивної умови цивільно-правової відповідальності – вини. Тож у окремих випадках відповідальність у формі компенсації завданих потерпілому немайнових втрат настає або незалежно від наявності вини правопорушника, або тоді, коли вона досягає певних ступенів тяжкості. Нарешті, говорячи про значення юридичної характеристики суб'єктивної сторони поведінки правопорушника, важливо наголосити на тому, що на відміну від загального правила визначення обсягу цивільно-правової відповідальності саме у відносинах з відшкодування моральної шкоди вина постає як один з головних критеріїв встановлення розміру належної потерпілому компенсації. Так, згідно з ч. 3 ст. 23 ЦК України розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення. Крім того, при визначенні розміру зазначеного відшкодування враховуються вимоги розумності й справедливості.

Як і кожен захід цивільно-правової відповідальності, відшкодування моральної шкоди є санкцією, покликаною виконувати дві функції – компенсаційну та превентивну. При цьому компенсаційна функція цивільної відповідальності спрямована на максимально можливе усунення негативних наслідків порушення суб'єктивного цивільного права, що виникли у майновій та немайновій сферах потерпілої особи. Зазначена мета досягається через звернення стягнення на власне майно боржника або добровільне передання ним кредитором належної йому майнової компенсації. Сама можливість застосування такого роду майнового стягнення справляє певний превентивний вплив, спонукаючи до належного виконання своїх обов'язків як цього самого боржника, так і загалом всіх суб'єктів цивільного права. У такий спосіб виявляється забезпечувальна (щодо прав, які захищаються, та обов'язків, що кореспондують їм) або запобіжна, превентивна (щодо ймовірного правопорушення) функція цивільно-правової відповідальності.

Зміст вищезазначених функцій зумовлює закріплення в інституті цивільної відповідальності двох основоположних засад – так званих принципу повного відшкодування завданої шкоди та принципу вини. Згідно з принципом повного відшкодування шкоди негативні майнові наслідки цивільного правопорушення мають бути компенсовані суб'єктом відповідальності у повному обсязі, якщо інше не випливає із норм законодавства, договору, суті порушених правовідносин і застосованих правових засобів. Цей принцип найповніше втілюється у нормах, що регламентують відшкодування матеріальної шкоди та збитків, завданих порушенням договору.

Поряд із цим особливості моральної (немайнової) шкоди зумовлюють відсутність еквівалентного взаємозв'язку між фізичним болем, моральними стражданнями, іншими немайновими втратами потерпілого і належною йому майновою компенсацією. Це виключає можливість поширення на зазначений різновид деліктних зобов'язань принципу повного відшкодування. Натомість тут вирішального і безпосередньо регулятивного значення набувають такі морально-правові імперативи, як справедливість, розумність і добросовісність. Не дарма Європейський суд з прав людини у багатьох своїх рішеннях обґрунтовує розмір присудженої заявникам компенсації за завдану їм моральну шкоду винятково посиланнями на засаду справедливості.

Особливості вияву принципу вини у відносинах з відшкодування моральної шкоди зумовлені раніше згаданим нами використанням юридичної характеристики суб'єктивної умови відповідальності як критерію визначення розміру належної потерпілому компенсації, через що у правовому регулюванні зазначених відносин виникає потреба відмовитися від загалом притаманної інституту цивільно-правової відповідальності презумпції вини правопорушника.

Ми повсякчас наголошуємо на тому, що відшкодування моральної шкоди є способом захисту абсолютних цивільних прав та інтересів, а фактичною підставою для його застосування є порушення особистого немайнового права, яке подекуди виникає у зв'язку з попереднім порушенням суб'єктивного майнового права потерпілої особи. Утім, цивільне законодавство України визнає можливість (якщо це прямо передбачено законом або договором) відшкодування моральної шкоди, завданої також і порушенням договірних правовідносин. Тобто в порушеному контексті зазначений захід позадоговірної відповідальності демонструє додаткову здатність забезпечувати також і належне виконання договірних зобов'язань. Однак потрібно враховувати, що ця спроможність постає винятково як похідна від функції забезпечення недоторканності та компенсаційного захисту певного особистого немайнового права (фактично, зважаючи на відкритість переліку такого роду прав, йдеться про захист будь-якого особистого немайнового блага). Річ у тім, що спричинені порушенням договору немайнові втрати (наприклад, хвилювання, стривоженість з боку фізичної особи або стан непевності в діяльності юридичної особи) є виявами зумовленого договірним правопорушенням посягання на особисті немайнові блага кредитора. Тобто навіть у разі відшкодування моральної шкоди, завданої порушенням договору, виключним втіленням цієї форми цивільної відповідальності є деліктне зобов'язання. Принагідно уточнимо, що оскільки згідно з п. 4 ч. 2 ст. 23 ЦК України єдиним виявом моральної шкоди, завданої юридичній особі, визнається приниження її ділової репутації, то можливість використання цього способу захисту в договірних відносинах саме юридичними особами виглядає вкрай малоімовірною.

Не варто забувати, що в разі порушення договору за наявності належних підстав і умов кредитор, звичайно, насамперед вправі вимагати відшкодування збитків, стягнення неустойки і процентів річних за порушення грошового зобов'язання тощо. За загальним правилом розмір зазначених майнових санкцій, що застосовуються у зв'язку з порушенням майнових прав договірної сторони, не впливатиме на обсяг компенсації за завдані їй немайнові втрати. Водночас, на нашу думку, міркування справедливості вимагають брати до уваги ймовірну надмірність сукупного тягара цивільної відповідальності, що може бути врешті-решт покладений на зобов'язану особу – надто у разі стягнення окрім відшкодування збитків ще і значних сум штрафних санкцій. Адже принцип розумності вимагає зважати на те, що попри певну умоглядну прив'язку до об'єктивно передбачуваних матеріальних втрат кредитора, достатньо істотна за розміром неустойка, як, до речі, і вочевидь солідна компенсація (разове грошове стягнення) за порушення прав інтелектуальної власності несуть у собі те саме моральне задоволення, що і відшкодування моральної шкоди, певним чином сприяючи усуненню також і негативних немайнових наслідків вчиненого правопорушення. Додатковим підґрунтям для пропонованого підходу може слугувати і практика Європейського суду з прав людини, який нерідко присуджує справедливу компенсацію за завдану заявникові майнову й немайнову шкоду єдиною, не розмежованою за видами завданих втрат, сумою.

При відшкодуванні моральної шкоди, завданої порушенням договору, слід виходити з того, що у відповідному контексті йтиметься про стягнення компенсації за негативні немайнові наслідки первісного порушення саме майнових прав кредитора. Натомість за відсутності похідного від суто договірною правопорушення характеру моральної шкоди вона не може вважатися такою, що виникла у прямому зв'язку з порушеними договірними відносинами. Тому факт її заподіяння слугуватиме самостійною підставою для виникнення окремого, не пов'язаного з договором, деліктного зобов'язання. Скажімо, якщо у спілкуванні з договірним контрагентом з приводу виконання того самого договору особа дозволяє собі принижувати гідність і честь співрозмовника, то ця сторона попри належне виконання нею своїх обов'язків за договором може бути зобов'язана виплатити контрагентові компенсацію за заподіяні йому в такий спосіб немайнові втрати.

Іншими словами, не слід забувати про можливість завдання одночасно з порушенням договору моральної та матеріальної шкоди внаслідок посягання того самого боржника на належні тому самому кредиторіві об'єкти цивільних прав, які не мають стосунку до предмету порушеного договірною зобов'язання. У таких випадках поряд з відносинами з відшкодування моральної шкоди, завданої порушенням договору, можуть виникати самостійні деліктні зобов'язання, спрямовані на компенсацію немайнових втрат потерпілого, спричинені: а) безпосереднім посяганням на належні потерпілій особі немайнові блага; б) первісним порушенням абсолютного майнового права.

Звичайно, виконання будь-яких зобов'язань, у тому числі й деліктних, зокрема тих, що виникли з приводу відшкодування моральної шкоди, має забезпечуватися приданими для цього правовим засобами. Тож коли йдеться про несплату визначеної судом грошової компенсації за завдані потерпілому немайнові втрати, цілком природним бачиться покладання на несправного боржника за деліктним зобов'язанням обов'язку сплатити суму зазначеного боргу з урахуванням індексу інфляції і трьох відсотків річних за прострочення виконання грошового зобов'язання – як це встановлено ст. 625 ЦК України. Втім, на заваді такому справедливому й розумному вирішенню проблеми забезпечення виконання деліктних зобов'язань нині може стояти правова позиція Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, який у листі від 16 січня 2013 р. № 10-74/0/4-13 «Про деякі питання застосування ст. 625 ЦК України», відповідаючи на питання «Чи підлягає застосуванню положення статті 625 Цивільного кодексу України ... у разі невиконання рішення суду про відшкодування моральної шкоди, зокрема завданої ушкодженням здоров'я?» стверджує, що «дія частини другої статті 625 ЦК про обов'язок боржника, який прострочив виконання грошового зобов'язання, сплатити на вимогу кредитора суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних від простроченої суми, не поширюється на правовідносини, що виникають у зв'язку із завданням шкоди»⁴.

На нашу думку, такий підхід суду касаційної інстанції: а) не враховує суть і функції закріпленого у ст. 625 ЦК України правового засобу, а відтак суперечить засаді розумності; б) не узгоджується з принципом добросовісності, тому що сприяє подальшій безвідповідальності зобов'язаної особи, не стимулює її до належного виконання покладених на неї обов'язків, навіть якщо вона умисно нехтує ними; в) ігнорує інтерес потерпілої особи в отриманні грошової суми, майнова цінність якої у порівнянні з іншими матеріальними благами мала б бути максимально наближена до її цінності, визначеної тим співвідношенням матеріальних благ, яке існувало на дату прийняття рішення суду. Отже, відмовляючись збалансувати інтереси сторін відповідно до змінених (не виключено – з вини боржника) обставин, суд касаційної інстанції демонструє неготовність слідувати також і велінням справедливості. Тому розглянута правова позиція вищого спеціалізованого суду, звичайно, має бути визнана неприйнятною і змінена.

На підставі викладеного можна дійти таких висновків.

Відшкодування моральної шкоди є заходом позадоговірної відповідальності, що може бути застосованим у разі посягання на будь-які особисті немайнові блага потерпілої особи, незалежно від того, є воно наслідком порушення особистих немайнових або майнових прав особи в абсолютних цивільних відносинах. Порушення суб'єктивного цивільного права у договірних зобов'язаннях може вважатися належною підставою для відшкодування моральної шкоди винятково у разі наявності в законі або договорі спеціального застереження про можливість застосування такого заходу відповідальності у конкретній правовій ситуації. Водночас це не змінює позадоговірний характер нововиниклих охоронних правовідносин, які підлягають регулюванню згідно з притаманним деліктним зобов'язанням імперативним методом. Відповідно, сторони не вправі заздальгідь, на власний розсуд, визначати розмір належної кредиторіві компенсації, усувати вину із складу умов відповідальності боржника або в інший спосіб вносити корективи у законодавчо закріплений механізм відшкодування моральної шкоди.

На відміну від порядку застосування інших заходів цивільної відповідальності, який передбачає встановлення спростовної презумпції вини правопорушника, правова регламентація відносин з відшкодування моральної шкоди ґрунтується на необхідності встановлення конкретного ступеня вини зазначеної особи (якщо тільки законом вину не виключено із складу умов відповідальності, хоча і тоді наявність доказів на підтвердження невинуватості особи має братися до уваги при визначенні її відповідальності).

Оскільки закріплення відшкодування моральної шкоди як окремого способу захисту цивільних прав та інтересів зумовлено переважно саме моральним міркуваннями, у визначенні особливостей механізму застосування зазначеного правового заходу визначальна роль належить морально-правовим засадам справедливості, розумності й добросовісності.

За наявності належних фактичних підстав та умов відшкодування моральної шкоди може застосовуватися одночасно з будь-якими іншими заходами цивільно-правової відповідальності. Доцільно також визнати правомірним стягнення передбачених ст. 625 ЦК України процентів річних та інфляційних втрат у випадку порушення боржником покладеного на нього згідно з рішенням суду обов'язку щодо сплати компенсації за завдані кредитором немайнові втрати.

¹ Палиюк В. П. Возмещение морального (неимущественного) вреда : монография / В. П. Палиюк. – 2-е изд., испр. и доп. – К. : Право, 2000. – 272 с.; Эрделевский А. М. Компенсация морального вреда: анализ и комментарий законодательства и судебной практики / А. М. Эрделевский. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2004. – 320 с.; Відшкодування моральної та матеріальної шкоди : навч. посіб. / За ред. М. К. Галянтича. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 624 с.

² Гриняк А. Б. Відшкодування моральної шкоди в договірних зобов'язаннях / А. Б. Гриняк // Відшкодування моральної шкоди: коментар, законодавство, судова практика / За заг. ред. М. К. Галянтича. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – С. 30–46.

³ Брагинский М. И. Договорное право: Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М. : Статут, 1998. – 682 с.

⁴ Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і господарських справ від 16.01.2013 р. № 10-74/0/4-13 «Про деякі питання застосування ст. 625 ЦК України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : Інформаційно-правова система «Законодавство».

Резюме

Примак В. Д. Особливості відшкодування моральної шкоди як заходу цивільно-правової відповідальності.

У статті розглядаються специфічні ознаки відшкодування моральної шкоди як одного з передбачених цивільним законодавством України способів захисту цивільних прав та інтересів, що за своєю правовою природою належить до заходів цивільно-правової відповідальності. Наголошується на вирішальній ролі засад справедливості, розумності й добросовісності у правовому регулюванні відносин з відшкодування моральної шкоди. Розглядається можливість використання відшкодування моральної шкоди одночасно з іншими інститутами захисту абсолютних цивільних прав.

Ключові слова: відшкодування моральної шкоди, цивільно-правова відповідальність, правопорушник, потерпілий, вина, підстави та умови відповідальності.

Резюме

Примак В. Д. Особенности возмещения морального вреда как меры гражданско-правовой ответственности.

В статье рассматриваются специфические признаки возмещения морального вреда как одного из предусмотренных гражданским законодательством Украины способов защиты гражданских прав и интересов, который по своей правовой природе относится к мерам гражданско-правовой ответственности. Отмечается решающая роль принципов справедливости, разумности и добросовестности в правовом регулировании отношений по возмещению морального вреда. Рассматривается возможность применения возмещения морального вреда одновременно с другими институтами защиты абсолютных гражданских прав.

Ключевые слова: возмещение морального вреда, гражданско-правовая ответственность, правонарушитель, потерпевший, вина, основания и условия ответственности.

Summary

Prymak V. Features of compensation for moral damages as a measure of civil liability.

The article deal with specific features of compensation for moral damages as one of provided by the civil legislation of Ukraine ways of protection civil rights and interests that according to its legal nature is one of the measures of civil liability. Stressed the crucial role of the principles of justice, reasonableness and good faith in the legal regulation of relations on moral damages compensation. Compensation for moral damage is considered in the article also in the light of unilateral application with some institutions for protection of absolute civil rights.

Key words: moral damages, civil liability, offender, victim, fault, grounds and conditions of liability.

Отримано 20.09.2013